

ГРОДЗЕНСКІЯ ЗАМКІ
Ў ТВОРЧЫМ ЛЁСЕ НЯМЕЦКІХ АРХІТЭКТАРАЎ XVIII ст.

Актыўным культурным кантактам Беларусі з іншымі краінамі блізкага і далёкага замежжа садзейнічала яе геапалітычнае становішча паміж усходняй візантыйскай і еўрапейскай цывілізацыямі, у кантактнай зоне культурна-рэлігійных арэалаў праваслаўя і каталіцтва. Гэта выпрацавала ў беларускага народа спецыфічны менталітэт ўспрымання не толькі ўсходняй, але і заходнееўрапейскай культуры, а таксама абумовіла шырокія кантакты з Захадам. У развіцці беларуска-замежных культурных сувязей XVIII ст. важную ролю адыгралі нямецкія архітэктары, унёсак якіх у гэты працэс да гэтага часу недастаткова вывучаны.

У той час эвалюцыя беларускай архітэктуры адбывалася пад знакам некалькіх стыляў і напрамкаў, якія змянілі адзін аднаго ці суіснавалі разам: барока, ракако і класіцызм. На працягу стагоддзя яны яскрава адлюстраваліся ў палацава-сядзібнай архітэктуры, культавым мураваным і драўляным дойлідстве, гарадскіх пабудовах, будынках грамадзянскага прызначэння. У сувязі з неспрыяльнымі ўмовамі жыцця, звязанымі з ваеннымі дзеяннямі ў пачатку XVIII ст., найбольш актыўнае развіццё будаўніцтва адбывалася ў 1730–1740-я гг. [1, с. 12]. Пры каралеўскім двары ў Варшаве фарміруецца мастацкая дыяспара нямецкіх дойлідаў, у склад якой уваходзілі буйнейшыя саксонскія архітэктары таго часу. Іх актыўная міграцыя ў Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ) звязана з каралеўскай уладай Рэчы Паспалітай, якая належала ў 1696–1764 гг. саксонскім курфюрстам з дынастыі Ветынаў Аўгусту II (1696–1733) і Аўгусту III (1734–1764). Таму каралеўскія рэзідэнцыі ў Варшаве і Гродне будаваліся ў першай палове XVIII ст. на французскі манер дрэздэнскімі прыдворнымі архітэктарамі: бацькам і сынам М. Д. і К. М. Пёпельманамі, Я. К. Науманам, І. Х. Яўхам, Я. З. Дэйбелем, Я. Ф. Кнобелем і іншымі. Некаторыя са згаданых архітэктараў праектавалі таксама палацава-паркавыя комплексы і сядзібы для мясцовай заможнай шляхты. Попыт на навамоднае будаўніцтва спрыяў прыезду ў Рэч Паспалітую дрэздэнскіх майстроў. Асабліва значны прыток саксонцаў назіраўся падчас Сямігадовай вайны (1756–1762), калі ўвесь дрэздэнскі каралеўскі двор пераехаў у Варшаву [2, с. 66]. Яны прынеслі ў Рэч Паспалітую формы французскай рэпрэзентатыўнай палацавай архітэктуры, узбагачанай у Германіі элементамі барока і ракако. Галоўны каралеўскі архітэктар Аўгуста II Моцнага, буйнейшы прадстаўнік позняга барока і ракако, стваральнік дрэздэнскага Цвінгера Матэус Даніэль Пёпельман праектуе шэраг выдатнейшых палацаў Рэчы Паспалітай, сярод якіх Новы замак у Гродне. Аднак ён у хуткім часе памёр. Таму над праектам працягваў працаваць сын Пёпельмана Карл Фрыдрых і другі каралеўскі дойлід І. Х. Яўх [3, с. 111–112].

Новы замак мае выключнае значэнне ў гісторыі Рэчы Паспалітай. Так, у яго палацы ў ноч з 23 на 24 верасня 1793 г. праходзіла так званае няное пасяджэнне сейма Рэчы Паспалітай, на якім паслы маўчаннем пагадзіліся на другі яе падзел паміж Расіяй і Прусіяй. Па іроніі лёсу ў час паўстання 1794 г. у замку адбылася нарада кіраўніка паўстанцаў Тадэвуша Касцюшкі з камандзірамі атрадаў ВКЛ. Адсюль ён з'ехаў 9 кастрычніка 1794 г. пад Мацяёвіцы, дзе быў цяжка паранены і ўзяты ў палон рускім войскам пад камандаваннем А. Суворова. У Новым замку апошні манарх Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падпісаў 25 лістапада 1795 г. акт аб адмаўленні ад кароны, які паставіў кропку ў існаванні Рэчы Паспалітай. Згодна з загадам імператрыцы Кацярыны II апошні яе манарх знаходзіўся тут пад хатнім арыштам да 1797 г., пакуль не быў вывезены згодна з загадам Паўла I у Пецярбург, дзе праз год памёр. Пасля яго ад'езду каралеўскі палац быў перададзены рускаму ваеннаму ведамству. У ходзе падаўлення паўстання 1830–1831 гг. у некаторых яго памяшканнях утрымліваліся палонныя перад адпраўкай у Сібір у Першую сусветную вайну, а ў міжваенны перыяд у Новым замку размяшчаўся ваенны шпіталь [4; 5].

Працяглыя войны Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй у сярэдзіне XVII ст. спрычыніліся да спусташэння гродзенскага Старога замка (замка Вітаўта). Аднак у 1673 г. пры каралі Міхале Карыбуце-Вішнявецкім было прынята важнае для горада рашэнне аб правядзенні кожнага трэцяга генеральнага сейма Рэчы Паспалітай у Гродне. Першапачаткова планавалася пасяджэнні праводзіць у Старым замку, які быў адрамантаваны. Там адбыліся тры сеймы: у 1678, 1688 і 1692 гг. У час іх пасяджэнняў высветлілася, што Стары замак занадта цесны для такога роду мерапрыемстваў. Таму было вырашана пабудаваць новы палац, які быў бы дастаткова велічным як каралеўская рэзідэнцыя і зручным для правядзення сеймаў. Аднак рэалізаваць гэтыя планы перашкодзіла Паўночная вайна, калі Стары замак быў моцна разбураны шведамі ў 1706 і 1708 гадах. Пасля яе заканчэння на сейме 1726 г. было прынята рашэнне аб будаўніцтве ў Гродне каралеўскага палаца [6, с. 49]. Таму ўжо ў гэты год пры Аўгусце II Моцным з мэтай стварэння каралеўскай рэзідэнцыі і залы сенатараў для пасяджэння сейма пачалася рэканструкцыя палаца Сапегі на Гандлёвай плошчы. Пасля ўзвядзення Каралеўскага палаца зала сеймаў злучалася з ім 2-павярховымі П-падобнымі ў плане драўлянымі карпусамі [7]. Асноўная ўвага архітэктара Я. Д. Яўха была сканцэнтравана на будаўніцтве залы сенатараў і перапланіроўцы з мэтай прыстасавання палаца да патрэб караля, двара і сейма. Разам з гэтым было захавана дэкаратыўнае афармленне былога будынка, таму многія элементы фасада істотна адрозніваліся ад ужытых раней саксонскіх архітэктурных форм [8, с. 205].

У 1726 г. праца скончылася на гэтай стадыі. Магчымай прычынай яе спынення было тое, што паспяховай рэалізацыі праектаў саксонскіх архітэктараў у Рэчы Паспалітай перашкаджаў недастаткова высокі ўзровень развіцця мясцовага будаўніцтва. Так, нямецкі падарожнік Іяган Хрысціян

Тэадор Шульц, які доўга жыў у Варшаве, пісаў, што «палац, пабудаваны ў Варшаве са звычайнай цэглы, каштуе значна даражэй за падобны ў Генуі з пясчаніка ці ў Рыме з травертыну. Паколькі мясцовыя майстры не ў стане цалкам забяспечыць буйныя будоўлі матэрыяламі, іх даводзіцца прывозіць здалёку». Ён адзначыў «недахоп умелых рамеснікаў» і неабходнасць прыцягваць да будаўніцтва «малаадукаваных людзей», нават жанчын і дзяцей, што вымагае «доўгай і дарагой падрыхтоўчай працы». Далей Шульц заўважыў, што «ў Варшаве шмат высокапрафесійных кавалёў, сапожнікаў, ткачоў, цесляроў, але недастаткова ювеліраў і майстроў гадзіннікаў. Рэдка сустранем мастака ці скульптара, пазалотчыка ці архітэктара. Іх даводзіцца запрашаць з Германіі, Францыі і Англіі» [8, с 205].

Думаем, у параўнанні з Варшавай Гродна выглядала яшчэ больш далёкай еўрапейскай архітэктурнай правінцыяй: тут таксама не хапала высокакваліфікаваных будаўнічых кадраў.

Далейшаму ўзвядзенню каралеўскай рэзідэнцыі ў гэтым беларускім горадзе магла перашкодзіць і смерць Аўгуста II Моцнага ў 1733 г., а таксама смута, якая пачалася пасля гэтага ў Рэчы Паспалітай. Яна працягвалася да 1736 г., калі на Варшаўскім сейме каралём польскім і вялікім князем літоўскім быў абраны Аўгуст III, другі ўладар з саксонскай дынастыі Ветынаў. Падчас яго кіравання Гродна стала нефармальнай сталіцай ВКЛ, бо тут праводзіўся кожны трэці сейм Рэчы Паспалітай. Аўгуст III пабудаваў у 1734–1751 гг. найбольш значны палацавы комплекс XVIII ст. у Рэчы Паспалітай – каралеўскую рэзідэнцыю, ці Новы замак, які стаў сімвалам раўнапраўнага статусу ВКЛ з Каралеўствам Польскім у межах саксонскай манархіі.

Раней у XI–XIII стст. на месцы Новага замка знаходзіўся вакольна горад, аб забудове якога і планіроўцы амаль адсутнічаюць звесткі. Вядома толькі, што на гэтым узвышшы стаяла мураваная Васкрасенская царква XII ст., падобная да Ніжняга храма ў Старым замку і Барысаглебскай (Каложскай) царквы. Наступны этап гісторыі забудовы тэрыторыі будавага комплексу прыпадае на пачатак крыжацкай навалы на горад у 1284 г. Напэўна, у канцы XIII – пачатку XIV ст. з мэтай павышэння абароназдольнасці на месцы вакольнага горада будуецца Ніжні замак, пра ўзвядзенне якога нічога не вядома. Адсутнічаюць звесткі і пра тое, ці распаўсюджвалася перабудова Верхняга замка ў 1398 г. і на Ніжні замак. Новая эпоха ў яго будаўнічай гісторыі наступіла прыкладна ў сярэдзіне XV ст., калі вялікі князь літоўскі Казімір Ягелончык быў абраны польскім каралём. Тады на тэрыторыі Ніжняга замка быў пабудаваны каралеўскі двор [6, с. 48–49].

У XVIII ст. на яго месцы быў узведзены палацавы комплекс. Ён выкарыстоўваўся для пасяджэнняў генеральных сеймаў Рэчы Паспалітай, а таксама як летняя каралеўская рэзідэнцыя, удала размешчаная на сярэдзіне шляху з Варшавы ў Вільню. Аўтарам праекта быў К. Ф. Пёпельман, які працаваў над праектам палаца да сярэдзіны 1737 г. разам з І. Х. Яўхам, Я. Ф. Кнобелем. У яго архітэктурна-мастацкім вырашэнні знайшлі

ўвасабленне арыгінальныя прыёмы позняга барока і ракако [8, с. 205]. Праект уяўляў сабой будынак з трох карпусоў (П-падобны ў плане), якія ўтваралі парадны двор, тыповы для палацавых ансамбляў барока. У кампазіцыі інтэр'ера саксонскімі архітэктарамі ўпершыню была ўжыта ў дойлідстве ВКЛ авальная форма планавай схемы для параднага зала. Палац быў адгароджаны ад горада шматлікімі службовымі пабудовамі. У дэкоры яго інтэр'ераў, асабліва ў аздобе капліцы, шырока выкарыстоўваліся формы ракако [5]. Аднак каралю Аўгусту III, які, ў адрозненне ад бацькі, быў узорам у сямейным жыцці, не спадабалася, што ў гэтым праекце не былі прадугледжаны пакоі для каралевы. Таму К. Ф. Пёпельман быў вымушаны тэрмінова перапрацаваць праект, новы варыянт якога Аўгуст III зацвердзіў 30 кастрычніка 1738 г. Будаўніцтва працягвалася чатыры гады. Першы ж сейм Рэчы Паспалітай у новым каралеўскім палацы адбыўся ў 1744 г. У час пасяджэнняў выявіліся недахопы ў яго планіроўцы, у прыватнасці, капліца занадта шмат месца займала ў найбольш функцыянальна значнай частцы палаца. У выніку было вырашана пабудаваць новую капліцу побач з цэнтральным корпусам палаца згодна з праектам чарговага нямецкага архітэктара І. Х. Яўха. У 1752 г. новая капліца была ўзведзена [6, с. 49–50]. Аднак завяршэнне яе будаўніцтва адбывалася ўжо пад кіраўніцтвам наступнага нямецкага архітэктара – І. Ф. Кнобеля [9, с. 173]. У гэтым жа годзе ў Гродне адбыўся апошні сейм эпохі Саксаў. Кароль Аўгуст III рэдка тут спыняўся, таму на ўтрыманне палаца не хапала сродкаў і ён паступова прыходзіў у заняпад. Яго рэканструкцыю ў 1789 г. ажыццявіў італьянскі архітэктар Дж. Сака, абсталяваўшы пад рэзідэнцыю Станіслава Аўгуста Панятоўскага (Аўгуста IV) [6, с. 50; 9, с. 174].

Пазней палацавы комплекс неаднаразова перабудоўваўся, змяняліся як яго знешні выгляд, так і інтэр'еры. У XIX ст. ён значна пацярпеў ад рамонтаў, якія ў ім праводзілі расійскія вайсковыя медыкі. У 1944 г. згарэў пад час вызвалення горада Чырвонай арміяй ад нямецкіх захопнікаў. Яго рэканструкцыя пад рэзідэнцыю Гродзенскага абласнога камітэта Камуністычнай партыі Беларусі канчаткова змяніла як знешні, так і ўнутраны выгляд Новага замка. Архітэктар М. Варахсін паспрабаваў надаць палацу ў стылі ракако рысы сталінскага ампіру. З гэтай мэтай да яго галоўнага ўвахода быў прыбудаваны ганак у выглядзе порціка з магутнымі калонамі, над купалам Авальнай залы быў узведзены шпіль з пяціканцовай зоркай, былі павялічаны памеры вокнаў другога паверха. Аздабленне інтэр'ераў было вырашана ў выглядзе ампірна-савецкай сімволікі (гірлянды, зоркі, барыльеф Леніна і г.д.). Іншыя моцна пашкоджаныя будынкi палацавага комплексу – маршалкоўская кухня, капліца – увогуле не аднаўляліся; былая каралеўская вайсковая канцылярыя была прыстасавана пад гараж. Першапачатковы выгляд захавалі толькі брама са скульптурнымі выявамі сфінксаў XVIII ст. У 1991 г. Новы замак быў перададзены ўстановам культуры. У правым яго крыле была размешчана абласная навуковая бібліятэка ім. Я. Карскага, а ў цэнтральным корпусе і левым крыле – Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-

археалагічны музей. У выніку сёння Новы замак моцна адрозніваецца ад каралеўскага палаца XVIII ст., узведзенага згодна з праектам вышэй згаданых нямецкіх архітэктараў [6, с. 47]. Пасля таго, як у 1738–1742 гг. у Гродне быў пабудаваны новы каралеўскі палац, функцыі аналагічнай часткі замка кардынальна змяніліся, бо ён страціў ролю каралеўскай рэзідэнцыі, а ў афіцыйных дакументах і свядомасці насельніцтва ў хуткім часе набыў назву «Стары замак». Прадстаўнікі саксонскай дынастыі рэдка знаходзіліся ў Гродне, і ў адсутнасць караля замкі прыходзяць у заняпад. Аднак у адпаведнасці з пастановай канвакацыйнага сейма 1764 г. у ВКЛ была створана Скарбовая камісія, якая павінна была клапаціцца пра павелічэнне ўсімі магчымымі спосабамі паступленняў у казну. Месцам пасяджэнняў гэтай камісіі быў абраны Стары замак у Гродне, дзе таксама было запланавана размяшчэнне эканамічнага архіва. Таму дадзены дзяржаўны орган быў зацікаўлены ў падтрыманні Старога замка ў належным стане, што патрабавала правядзення ў ім неабходнага рамонту. Яму папярэднічала састаўленне па рашэнні Скарбовай камісіі ў 1767 г. падрабязнага інвентару замка з дакладным апісаннем памяшканняў і з адзнакамі пра тое, якога рамонту яны патрабуюць. Для працы над інвентаром быў запрошаны каралеўскі архітэктар і будаўнік, немец Іяган Георг Мёзер (Moeser) і палацавы бургграфі (адміністратар замка), імя якога не пазначана [10, с. 27–28]. На нашу думку, хутчэй за ўсё ім быў таксама немец Генрык Хасэ (Henryk Hasse), які ў 1769 г. меў аналагічную пасаду, як гэта вынікае з інвентару Старога і Новага замка гэтага года. Менавіта ён уласным подпісам пацвердзіў дакладнасць дадзеных, пазначаных у гэтым дакуменце [11]. За пільную працу па ўтрыманні парадку ў замку Скарбовая камісія прызначыла адміністратару замка плату ў памеры 1 600 злотых у год, якая павінна была выплачвацца дзвюма часткамі – у студзені і ліпені. Неабходна адзначыць, што свае абавязкі Г. Хасэ выконваў добрасумленна, і гэта было ацэнена вышэй названай камісіяй, якая сваім рашэннем ад 15 чэрвеня 1771 г. павялічыла адміністратару замка гадавую аплату да 1 800 злотых [10, с. 30]. Гэта пасада, яе назва, прозвішча выканаўцы – сведчанне плённага германскага ўплыву на замкавую культуру ВКЛ [12, с. 255–258].

Што тычыцца Мёзера, які жыў і працаваў у Гродне з 1738 г., то ў 1767 г. ён склаў таксама каштарыс на рамонт маста, муроў і стайняў у Старым замку, бо адказваў за правядзенне гэтых работ. У ім Мёзер дакладна паказаў, якія матэрыялы, у якой колькасці і па якім кошце патрэбны для рамонту [10, с. 28].

Смерць Аўгуста III у 1763 г. спрычынілася да закрыцця, створанай згодна з яго ўказам Будаўнічай калегіі ў Варшаве, куды ўваходзілі саксонскія архітэктары, якія павінны былі ажыццяўляць архітэктурна-будаўнічую дзейнасць у Рэчы Паспалітай. Пасля абрання каралём Станіслава Аўгуста адпаведна аднаму з яго загадаў будаўнічыя арганізацыі павінны былі падпарадкоўвацца новай Эканамічнай калегіі. У выніку нямецкія архітэктары, якія працавалі раней пры двары, пераклучыліся на выкананне заказаў

мясцовай магнатэрыі. Пасля Трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795) маёмасць саксонскіх каралёў была перададзена Прусіі, а большасць немцаў – архітэктараў і іншых служачых – вярнулася ў Дрэздэн. У выніку закончылася шасцідзесяцігадовае праўленне двух саксонскіх каралёў, а з ім і актыўная творчая дзейнасць нямецкіх архітэктараў у Рэчы Паспалітай [8, с. 206].

Як бачна, больш за паўстагоддзе шматлікія нямецкія дойдзі ажыццяўлялі па тым часе буйнамаштабную архітэктурна-будаўнічую дзейнасць у Гродне, у выніку якой была створана ў агульнаеўрапейскім мастацка-стылявым накірунку (часам у супрацоўніцтве з італьянскімі калегамі) значная высокамастацкая архітэктурная спадчына, якая сёння працягвае вызначаць у многім мастацкае аблічча і турыстычную прыцягальнасць гэтага беларускага горада.

ЛІТАРАТУРА

1. *Лазука, Б. А.* Гісторыя беларускага мастацтва : у 2 т. / Б. А. Лазука. – Мінск : Беларусь, 2007. – Т. II : XVIII – пачатак XX стагоддзя. – 351 с.
2. *Калнін, В. В.* Архітэктурна-будаўніцтва Яна Самуэля Бэкера / В. В. Калнін // Спадчына, 1998. – № 3–4. – С. 65–86.
3. *Кулагін, А. М.* Элітная архітэктурна-будаўніцтва барока Беларусі ў агульнаеўрапейскім кантэксце / А. М. Кулагін // Барока ў беларускай культуры і мастацтве / Ін-т мастацтва, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі ; навук. рэд. В. Ф. Шматаў. – Мінск, 1998. – С. 103–121.
4. *Зиневский, С.* Новый замок в Гродно строили в кризис [Электронны рэсурс] / С. Зиневский. – Рэжым доступу : <http://grodnonews.by>. – Дата доступу : 24.02.2018.
5. Гродненский Новый замок [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://planetabelarus.by/sights/1197-grodno-/city/522-grodnenskiy-novyy-zamok>. – Дата доступу : 21.02.2018.
6. *Кітурка, Ю. В.* Крыніцы па гісторыі Гродзенскага каралеўскага палаца XVIII ст. / Ю. В. Кітурка // Краязнаўчыя запіскі : Матэрыялы міжнар. навук. канф. «Каралеўскія і вялікакняжацкія замкі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай», 22–23 вер. 2011 г. / Гродз. дзярж. гіст.-археал. музей ; рэдкал. : К. В. Галота [і інш.]. – Гродна, 2012. – Вып. 8. – С. 47–51.
7. *Марозаў, В. Ф.* Гродзенская зала сеймаў / В. Ф. Марозаў // Архітэктурна-будаўніцтва Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал. : А. А. Воінаў [і інш.]. – Мінск, 1993. – С. 168.
8. *Кожар, Н. В.* Из истории немецко-белорусских связей в области архитектуры XVIII века / Н. В. Кожар // Германский и славянский миры: взаимовлияния, контакты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) : Материалы междунар. науч. теор. конф. – Витебск, 2001. – С. 203–206.
9. *Чантурыя, У. А.* Гродзенскі каралеўскі палац / У. А. Чантурыя, А. М. Кулагін // Архітэктурна-будаўніцтва Беларусі : энцыкл. давед. / рэдкал. : А. А. Воінаў [і інш.]. – Мінск, 1993. – С. 173–174.

10. *Кітурка, І. Ф.* Гарадзенскі Стары замак у пачатку панавання Станіслава Аўгуста Панятоўскага (па матэрыялах Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва) // Краязнаўчыя запіскі: Матэрыялы міжнар. навук. канф. «Каралеўскія і вялікакняжацкія замкі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай», 22–23 верасня 2011 г. / Гродз. дзярж. гіст.-археал. музей ; рэдкал. : К. В. Галота [і інш.]. – Гродна, 2012. – Вып. 8. – С. 27–35.
11. *Kowalczyk, J.* Palace I dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie / J. Kowalczyk // Sztukaziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. / T-wo Nauk Katol. Uniw. Lubel. ; red. J. Lileuko. – Lublin, 2000. – S. 451–486.
12. *Кушнярэвіч, А.* Да праблемы ўплываў нямецкай готыкі на архітэкттуру Беларусі і Літвы / А. Кушнярэвіч // *Castrum, urbis et bellum* : зб. навук. прац памяці Міхася Ткачова. – Баранавічы, 2002. – С. 253–263.

Л. А. Осіпава

УДЗЕЛ МОЛАДЗІ Ё АДНАЎЛЕННІ МІНСКА Ё ПАСЛЯВАЕННЫ ПЕРЫЯД

За тры гады фашысцкай акупацыі беларуская зямля была страшна спустошана. Як і іншыя гарады, Мінск быў амаль поўнасьцю разбураны. Тут былі знішчаны 5 975 жылых дамоў, або 70 працэнтаў даваеннага жыллёвага фонду. У горадзе засталася 19 прамысловых прадпрыемстваў, на якіх было занята толькі 4 працэнты даваенных рабочых. Бяздзейнічалі газаправод, каналізацыя, тэлеграфна-тэлефонная сувязь. Акупанты знішчылі і разрабавалі школы, дзіцячыя садкі, паліклінікі, культурна-асветніцкія ўстановы, будынкі Акадэміі навук, Белдзяржуніверсітэта, педагагічнага інстытута і іншых вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў, бібліятэку імя Леніна і г.д. Вось такую карціну ўбачылі сапёры, якія падняліся на дах Дома ўраду пасля яго размініравання. Вакол ляжалі суцэльныя каробкі дамоў, пралёты лесвіц былі заваленыя шчэбнем. Цяжка было вызначыць нават контуры цэнтральных Савецкай і Пушкінскай вуліц. У раёне цяперашняга парку імя Янкі Купалы і плошчы Перамогі зелянелі абнесеныя дротам, іржавымі лыжкамі бульбяныя і капусныя палі. Прывакзальная плошча была пустынным полем. Горад праглядаўся з канца ў канец. Сярод развалін узвышаліся асобныя ўцалелыя будынкі, і толькі на драўляных ускраінах зелянелі сады і агароды, там жыла большасць выжыўшых мінчан. Астатнія жылі ў падвалах, прыстасаваных часовых збудаваннях, бамбасховішчах.

Такім чынам, неабходна было падняць з руін, аднавіць вуліцы і плошчы, паркі і скверы, жылыя дамы і школы, карпусы фабрык і заводаў, аднавіць выпуск прамысловай прадукцыі, так неабходнай для жыцця рэспублікі і фронту. Гэта трэба было рабіць былым партызанам і падпольшчыкам, жанчынам і старым – жыхарам вызваленага горада – усім